

ניגודי משמע בשורשים עבריים

אלישבע כהן

ידוע כי רוב המילים המקוריות בשפות השמיות בנויות משורש ומתבנית.¹ אנו מורגלים שיש קשר תוכני בין מילים בעלות שורש זהה. עם זאת אנו נתקלים לעתים במילים בעלות משמעות הפוכה ומנוגדת, אף על פי שהן שייכות לאותו השורש. מציאותן של שתי משמעויות הופכיות לאותה מילה היא תופעה ידועה, הקיימת לא רק בעברית. במאמר זה אעסוק בתופעה של שורשים שונים הנושאים משמעויות מנוגדות. תחילה אתחקה אחר החוקרים שעסקו בתופעה בימי הביניים, לאחר מכן אעמוד על הגורמים השונים שהובילו ליצירת התופעה, ולבסוף אציג מחקר קטן שערכתי בנושא.

תיאור התופעה בימי הביניים

מדקדקי ימי הביניים דנו בתופעת ניגודי המשמעות בשורש וכינו אותה בשם 'הפכים'. חוץ מרבי אברהם אבן עזרא אשר צמצם קבוצה זו, שאר המדקדקים — מנחם בן סרוק, ר' יונה אבן ג'נאח, רש"י ורבנו תם — פירשו בעזרתה פסוקים רבים. מנחם בן סרוק מתאר תופעה זו כך:² "ומבלי הפך המילה מתהפך עניינה כי המילה כפולת עניין... ויש כמוהו בלשון עברית מילין מחולקים לשני פנים אחדים במראם ונפרדים בעניינם". במילונו הוא מכליל את השורשים א"ר (או"ר), זו"ר, נכ"ר, סק"ל, שר"ש ועוד בקבוצת השורשים ההפוכים בעברית. ר' יונה אבן ג'נאח נדרש גם הוא לתופעה ב'ספר השורשים'. הוא מציג לשורש מצ"א³ רשימת פסוקים שמשמעות הפועל בהם היא 'גילוי', ולעומתם פסוקים אחרים שעליהם הוא אומר: "יש בו הסתר... והוא מן ההפוך מן העניין הזה". הוא מציין גם שורשים נוספים שחלה בהם תופעת ניגודי המשמעות, ואלו הם: או"ר, בר"ק, זו"ר, סק"ל, פק"ד ושק"ט.

- 1 אבן ג'נאח, ספר הרקמה, עמ' קכ"א-קכ"ד. וראו גם ברגשטרסר, תשל"ב, עמ' 299-300.
- 2 מחברת מנחם, עמ' 36.
- 3 אבן ג'נאח, ספר השרשים, עמ' 269-270.

תיאור התופעה בימינו

גם חוקרים בני זמננו דנים בתופעת השורשים מנוגדי המשמעות. בן חיים⁹ מצביע על צמצום בשימוש בשורש אחד לציון משמעויות מנוגדות. הוא כותב בעניין זה: "ידוע לנו מתוך ניסיונו, שאנו נמנעים מלהשתמש במילים העלולות לעורר אי הבנה במוחו של האדם שאנו מדברים אליו... לא פעם מוותרים אנו על ביטוי העלול לעורר סמיכויות רעיוניות לא רצויות ואי הבנה, אף שהוא נראה לנו יפה ואף שהוא נכון בעיקרו". למרות דעתו הנחרצת על קבוצת מילים זו הוא מציין שיש מקרים שבהם נבחר במכוון להשתמש בהן, למשל כאשר ברצוננו לעורר אי-הבנה או לחוד חידות.

צרפתי כותב שאפשר להצביע על יופי מיוחד שקבוצת מילים זו מוסיפה לשפה: על השומע להיות קשוב כדי להבין את הכוונה המדויקת של הנאמר לו. ואכן, יש לדוברים ולכעלי הסגנון המיוחד סיפוק אסתטי כאשר הם משתמשים במילים היכולות להתפרש לשני הכיוונים באותו הזמן.¹⁰

החלק המשותף בין מילים מנוגדות

צרפתי¹¹ מציין שיש קשר הדוק בין מושגים מנוגדים: כדי שיהיו מנוגדים צריך שיהיה להם יסוד משותף. במילים אחרות,¹² אם נגדיר 'הפך' רק 'אי מתיישבות' גרידא, נגלה שיחס סמנטי זה ניתן להחלה כמעט על כל זוג מילים. כדי שיתקיים יחס של ניגוד בין שתי מילים, הן צריכות להיות חלק ממערכת מילים סדורה. מילים אלו — המשותף הוא הרב שביניהן, והתכונה השונה היא היוצרת את יחס ההפך ביניהן. דוגמה לדבר נראה בצמדים הבאים: גבוה — מברשת, לעומת: גבוה — נמוך. באופן אינטואיטיבי אנו חשים בקשר שבין המילים בצמד השני, מה שאין כן בצמד המילים הראשון.

לסיכום עניין זה אצטט מדבריו של המהר"ל בנושא:¹³ "וככל שהפכים יותר רחוקים זה מזה, יותר ראויים לצאת זה מזה, שבשביל כך הם הכל, במה שזה קצה האחד והשני הוא הקצה השני וכוזה הם הכל". על פי המהר"ל ככל שהמילים מנוגדות זו לזו, כך הן קשורות זו לזו, מכיוון ששתייהן מתייחסות לאותו הנושא. אמנם התייחסותן שונה מאוד (שני קצוות) אך המשותף ביניהן רב. אפשר אולי להניח שאין עניין זה של משמעויות מנוגדות היוצאות משורש אחד מקרי בשפתנו; ויש עוד להעמיק בעניין זה.

9 בן חיים, תשנ"ב, עמ' 46.

10 צרפתי, תשנ"ז, עמ' 62.

11 שם.

12 בורוכובסקי וטרומר, תשנ"ד, עמ' 216.

13 מהר"ל, גבורות ה', עמ' לה.

מנגד, באשכנז, עסק רש"י בתופעה זו בפירושו לפסוק "ועשית סירותיו לדשנו" (שמות כז, ג) וכתב:⁴ "יש מילות בלשון עברית מילה אחת מתחלפת בפתרון לשמש בניין וסתירה כמו 'ותשרש שרשיה' (תהילים פ, י) 'אویل משריש' (איוב ה, ג), וחילופו 'ובכל תבואתי תשרש' (שם לא, יב)". בהמשך פירושו הוא מזכיר שורשים נוספים בעלי משמעויות מנוגדות: סע"ף, עע"ם וסק"ל. את הפועל "לדשנו" בפסוק הוא מפרש: "להסיר דשנו לתוכו", ולא כפי שהיינו מצפים: 'לדשנו' — 'לדשן, להוסיף דשן'. רד"ק דן בתופעת השורשים בעלי המשמעויות המנוגדות ב'ספר השורשים'.⁵ בכמה מהשורשים (דש"ן, פק"ד, זנ"ב וסע"ף) הוא מזכיר את שתי המשמעויות ההפוכות ללא הגדרת התופעה ובאחרים הוא מציין את עניין ההפך. לדוגמה, בביאור השורש נכ"ר הוא מצטט פסוקים כגון 'הכרת פניהם ענתה בס' (ישעיה ג, ט) וכתב על כך: "עניין ההכרה ידוע". בהמשך הוא מזכיר פסוקים נוספים כגון 'ויתנכר אליהם' (בראשית מב, ז), ושם הוא כותב: "עניין ההכחשה והזרות והעניין הזה הפך העניין הראשון". גם רבנו תם מתאר את תופעת ההפכים. בהכרעותיו לתשובות דונש בן לברט⁶ הוא מזכיר את השורש גא"ל ומצדד במנחם שפירש אותו בשתי משמעויות הפוכות. הוא מציג באותו מקום דוגמות נוספות לשורשים מעין אלו: שר"ש, סע"ף וסק"ל. הוא מזכיר גם את השמות 'ער' ו'עירי' ודן במשמעותו של הפועל 'אשתוללו'.

לעומת המדקדקים שראינו עד כה, אבן עזרא מצמצם את היקף התופעה לשתי קטגוריות בלבד: א. מילים על דרך סגי נהור. ב. פעלים גזרי שם.⁷ הוא כותב בעניין זה בספר צחות:⁸ "יש אומרים כי ימצא בלשון הקודש פעלים שהם לדבר אחד ולהפך, וזה לא ייתכן כלל... רק לעולם יהיה הפרש בין הפעלים להיות מבניינים משונים [שונים]". לעתים מתלבטים המדקדקים אם יש לשורש כלשהו משמעויות הפוכות. להכרעתם בשאלה זו יכולה להיות השפעה על פירושם של פסוקים. לדוגמה: משמעותו הנפוצה של השורש רנ"ן היא שמחה וגיל, אולם באחד הפסוקים שבהם מופיע שם עצם משורש זה נחלקו הפרשנים כיצד לפרשו. הפסוק הוא בישעיה מג, יד: "כה אמר ה' קדוש ישראל למענכם שלחתי בכלה והורדתי בריחים כלם וכשדים באניות רנתם". רש"י על אתר מפרש שהמילה 'רנתם' מציינת שמחה על פי המשמעות השכיחה של השורש רנ"ן: "...וכשדים אוריד באניות שהיתה רינתם בהם". רד"ק לעומתו מפרש את המילה בהפך פירושה הרגיל — בכי ועצב: "וכשדים יברחו באניות וצעקתם, כלומר צעקת הבכי, וכמוהו קומי רני בלילה". הרי לפנינו מחלוקת בפירושו של פסוק הנובעת בין השאר מפירושים מנוגדים לאותו השורש.

4 רש"י לשמות כז, ג.

5 רד"ק, ספר השורשים, עמ' תל"ז-תל"ח.

6 רבנו תם, הכרעות למחברת, עמ' 56.

7 בשתי קטגוריות אלו נעסוק בהמשך המאמר.

8 אבן עזרא, ספר צחות, עמ' ע"ב.

הגורמים לתופעה

את הגורמים לתופעת השורש בעל המשמעויות המנוגדות אפשר לחלק לשתי קבוצות כוללות: א. מילים שבתחילת דרכן הייתה להן משמעות אחת, ובגלל כל מיני תהליכים היא התפצלה במשך הזמן לשתי משמעויות מנוגדות. ב. מילים אשר בתחילה לא היה כל קשר בניהן, ומסיבות שונות הן התלכדו יחד ושתי המשמעויות התקבצו לתוך מילה אחת. לקבוצה הראשונה נקרא 'התפצלות'¹⁴ ולקבוצה השנייה נקרא 'התלכדות'. אלה הן קבוצות העל של הגורמים לתופעת ההפכים. כעת נבחן את התהליכים המגוונים שהתרחשו במילים השונות, ונראה דוגמות של מילים ושורשים לכל תהליך כזה.

תהליכי התפצלות

תהליך התפצלות של משמע אחד לשני משמעים מנוגדים מתרחש בקטגוריית הפועל ובקטגוריית השם. בקטגוריית הפועל הוא נחלק לשתי קבוצות משנה: שלילת השם וניגודים בין בניינים.

א. פועל — שלילת השם

בעברית נפוצים פעלים גזורי שם — פעלים שנגזרו משם עצם. כאשר נוצר משם עצם פועל בבניין קל, משמעותו היא 'להיות או להיעשות מה שהשם מביע'.¹⁵ לדוגמה:¹⁶ אור — לחגור את האזור, אפר — לקשור את האפור. גם בבניין פיעל אנו מוצאים פעלים גזורי שם המציינים את המשמעות שראינו בבניין קל, לדוגמה: חָלַל מן חָל, קָטַר מן קָטַר, קָנַן — לבנות קן.

בניגוד למשמעות זו אנו מוצאים גם קבוצה קטנה של פעלים בעלי שתי משמעויות: המשמעות האחת שוללת את השם שממנו נוצרה, והמשמעות השנייה צפויה ומתאימה לו.

לדוגמה:

- מהשורש שר"ש נגזר הפועל שָׁרַשׁ שמשמעותו לעקור את השורש, כגון 'יִשְׂרָשֶׁךָ מֵאֶרֶץ הַחַיִּים' (תהילים נב, ז). לעומת זאת אנו מוצאים את הפעלים נָשַׁרְשׁ, הִשְׁתַּרְשַׁרְשׁ וְהִשְׁרִישׁ שמשמעותם הכה שורש והתערה.
- מהשורש דש"ן אנו מוצאים את הפועל 'דִּישַׁן' שמשמעותו לנקות ולסלק את הדשן, כגון 'וְדִשְׁנוּ אֶת הַמִּזְבֵּחַ' (במדבר ד, יג).¹⁷ לעומת זאת יש לשורש דש"ן משמעות

14 מושגים אלו לקוחים מצרפתי, תשנ"ז, עמ' 61.

15 ברגסטרסר, תשל"ב, עמ' 435.

16 על פי ברגסטרסר, תשל"ב, שם.

17 וכפי שהזכרנו בעמוד 12, רש"י אכן מפרש את הפסוק כך: "להסיר דשנו לתוכו".

נוספת בבניין הפעיל: 'הדשין' פירושו זיבל,¹⁸ הטמין את הדשן. כשם הפעולה 'דישון'¹⁹ אפשר לראות בבירור את שתי המשמעויות המנוגדות של השורש: 1. הסרת הדשן 2. זיבול, טיוב האדמה על ידי זבלים שונים.

• מן השורש זנ"ב נגזר הפועל 'זינב' שמשמעותו לחתוך את הזנב, כגון 'ויזנב כן כל הנחשלים אחריך' (דברים כה, יח) וכן 'רדפו אחרי איביכם וזנבתם אותם' (יהושע י, יט). אך ישנה משמעות נוספת הנובעת משורש זה בפועל 'הזדנב' והיא: נגרר ונמשך כזנב אחרי הגוף.

לקטגוריה זו שייכים שורשים נוספים, ובהם השורש סע"ף, השורש סק"ל והשורש חט"א.

יש שתי גישות מרכזיות המסבירות כיצד ייתכן שמשורש אחד נוצרים פעלים בעלי משמעויות מנוגדות. על פי הגישה הראשונה,²⁰ אין תמיהה בתופעה זו. הרי השם שהפועל גזור ממנו אינו מביע שום פעולה, ואילו הפועל מציין פעולה הקשורה לאותו העצם שהשם מורה עליו. הפעולה הגזורה משם העצם אינה חייבת להביע דווקא פעולה אחת הנעשית בחפץ. היא יכולה במקרים מסוימים להביע שתי פעולות הנעשות בחפץ: פעולה שלילית ופעולה חיובית.

הגישה השנייה²¹ סוברת שהעיקרון הסמנטי של פעלים גזורי שם הוא שהם מציינים את הפעולה הטיפוסית הנעשית בחפץ שממנו נגזר הפועל. על כן אין זה טבעי לגזור פועל השולל את השם. למרות זאת, במקרים מסוימים, הפעולה הטיפוסית היא דווקא הסרת החפץ או הרחקתו. במקרים אלו אנו מקבלים את המשמעויות המנוגדות לשם העצם שממנו נוצר הפועל.

ב. פועל — ניגודים בין בניינים

קבוצת ההפכים הבאה שנדון בה היא קבוצת שורשים אשר משמעות הפעלים השייכים לה הפוכה בבניינים השונים. דוברי השפה מזהים באופן טבעי את זוגות ההפכים הנמצאים בשפה, אף על פי שיש גורמים שונים היוצרים תחושה של הפך. בקטגוריה זו נציג שתי קבוצות שונות של פעלים ונגדיר את ההבדל ביניהן.

סביל ופעיל

פעלים פעילים ופעלים סבילים אינם מנוגדים מבחינת אופי הפעולה שלהם. למרות זאת הם נתפסים באוזני הדוברים כזוג הפכים, כיוון שהם שונים בעמדות התחביריות הקשורות אליהם.²² בפועל 'מכר', לדוגמה, האגנט הוא נושא והאובייקט הוא מושא, ואילו בפועל

18 אבן-שושן, 2003, עמ' 347.

19 שם, שם.

20 על פי רבין, תשל"א, עמ' 59.

21 רבין, תשל"א, שם.

22 עוד על סוג זה של הפכים ועל סוגים נוספים ראו בורוכובסקי וטרומר, תשנ"ד, עמ' 215–249.

נמכר' משמש האובייקט נושא והאגנט מושא. השפה משופעת בזוגות מעין אלו, ואפשר אף לומר בהכללה שכל זוג פעלים סביל-פעיל עונה להגדרה הזו.

העברית ייחודה בניינים מסוימים לפעלים הסבילים (פעל, הפעל ואף בחלק מצורות נפעל והתפעל), כך שבאופן תקני יש הפרדה ברורה בין המשמעויות של כל פועל. אולם כאשר הדובר אינו משגיח במשמעות הייחודית של כל פועל, נוצרת ערבוביה במשמעותיותיהם של פעלים שונים מאותו השורש. בעברית המדוברת בת זמננו אין הדובר מקפיד על המשמעות המדויקת של הבניין, בייחוד בפעלים שאינם בבניינים הסבילים המוכהקים. כוונתו רק לציין באופן כללי מי משתתף בפעולה, ואין הוא טורח לדייק בפועל המתאים לתיאור הפעולה. הדוגמות לכך רבות ונשמעות לעתים קרובות, כגון: 'הוא השכיר דירה במקום זול מכיוון שלא היה לו תקציב מרובה', 'הלווייתן כסף מחבר טוב כי הייתי זקוק לעזרה'. נראה שבכל המקרים האלה הדובר נכשל ברשנות מחשבתית מסוימת.²³ וכפי שכותב צרפתי: "הוא יודע ש'שכר', 'לווה' וכיוצא בהם עניינם 'שכירות', 'מלווה' וכיוצא בהם, אך אין הוא מקפיד לדייק מי שוכר ממי ומי מלווה למי".²⁴

פעולות מנוגדות

בקבוצת הפעולות המנוגדות מצויים זוגות של פעלים שאחד מהם מציין עשיית פעולה מסוימת, ובן זוגו מציין את עשיית הפעולה המנוגדת. פעולה זו מבטלת את תוצאת הפעולה הקודמת ומחזירה את המצב לקדמותו. כך קורה בשורשים יח"ד ונכ"ר. אפשר לראות בשורש יח"ד גיוון מעניין על פי הבניינים השונים.²⁵ בבניין קל המשמעות היא התחבר: "לא תחד אתם בקבורה" (ישעיה יד, כ), ומצורת דוד על אתר מפרש: "לא תהיה כאחד להיות שוה למלכי עכו"ם בדבר הקבורה". לעומת זאת בבניינים פיעל, פועל והתפעל שבעברית הכתובת מקראית משמעות השורש יח"ד קשורה להתבודדות. פיעל – "בראשונה היו מיחדין את החתן ואת הכלה שעה אחת קודם כניסתן לחופה" (בבלי כתובות יב ע"א). פועל – "האישה מיוחדת עם בעלה" (במדרב רבה ט). התפעל – "על כן התיחד אחי בעבודתו אשר התיחד בבריתך והנהגתך" (חובות הלבבות, חשבון נפש ג). כמו כן מאותו השורש נובעים גם השמות יחד' ו יחדיו', המסמלים קיבוץ ואיחוד, וגם השמות יחוד' ויחיד', המסמלים פירוד ואינדיבידואליות. כאשר בוחנים את רובדי הלשון שבהם חדרו המשמעויות השונות לעברית, מגלים שכבר בלשון המקרא שימש שורש זה בשתי משמעויות הפוכות. בהמשך התפתחותה של העברית התעצמה המשמעות השנייה של פירוד ובידוד, אך השורש המשיך לשמר את שתי המשמעויות. גם השורש נכ"ר מציין פעולות מנוגדות: בבניין הפעיל צורת שם הפועל היא להכיר,

ובבניין התפעל – להתנכר. צורות אלו כולטות בניגודן, ואף אבן-שושן²⁶ מציין במילונו את ייחודו של שורש זה: "כ. נכר [הרחבה מן א. נכר – במשמעות הפוכה!]. מעניין לראות את השימוש בשתי המשמעויות המנוגדות בפסוק אחד: "וירא יוסף את אחיו ויפרם ויתנכר אליהם" (בראשית מב, ז).

ג. הפכים בשם

לקטגוריית הפכים בשם אשייך מילים אשר בתחילה הייתה משמעותן ניטרלית, ובמשך הזמן הן קיבלו שתי קונוטציות – חיובית ושלילית. כמו כן אשייך לקטגוריה זו מילים אשר קיבלו במשך הזמן משמעות נלווית המנוגדת למשמעותן הראשונית.

משמעויות ניטרליות למשמעות שלילית ומשמעות חיובית

- השורש קר"ב – שמות העצם 'קרוב' במשמעות של אוהב, ו'קרב' בהוראת מלחמה מנוגדים במשמעם. בן חיים²⁷ סובר שאפשר למצוא בנקל את חוליית המשמעות המקשרת והיא המושג הסתמי של קרבה, ובעיקר קרבת מקום. ממושג הקרבה הבסיסי נתפצלו שני המובנים.
- הנחה – פירושה השמה. אם נבחן לעומק את השימוש במילה זו, נגלה שחלה התפצלות במשמעות ההשמה: הנחה במקום עצמו (לדוגמה: 'להניח תפילין') או הנחה במקום רחוק (לדוגמה: 'הנח לי'). פיצול זה יוצר שתי תנועות הפוכות בכיוון. צרפתי²⁸ סבור כי דרך פיצול ההוראה ברורה. כאן וכאן יש 'הנחה', אלא שבמקרה אחד מניחים דבר במקומו לפני תכליתו, ובמקרה אחר מניחים אותו כדי לסלקו ועוזבים אותו שם.

משמעויות נלוויות

- השורש חש"ל – במקרא משמעותו חולשה: "ויזנב כן כל הנחשלים אחריו" (דברים כה, יח). בעברית החדשה נוספה משמעות ההפוכה למשמעות הראשונה: חיזוק. אמנם בן-יהודה ואבן-שושן אינם מזכירים משמעות זו כלל, אך במילון רב מילים נכתב: "חישל, פירושו חיזק והקשיח אדם מבחינה גופנית או נפשית, גיבש את אופיו, הקשיח והגביר את כוח עמידתו, לרוב על ידי התמודדות עם קשיים".²⁹ יש שהסבירו³⁰ את ההתגוננות במשמעותו של שורש זה כך: תהליך חישול המתכת נעשה על ידי פעולות שנראות משברות ומחלישות אותה, אך בסופו של דבר הן גורמות לחיזוקה.
- פָּנַךְ – משמעותו של בָּדַךְ במקרא היא סדק ושבר כגון "והם יחזקו את בָּדַךְ הבית

26 שם, עמ' 1202.

27 בן חיים, תשנ"ב, עמ' 46.

28 צרפתי, תשנ"א, עמ' 55.

29 שויקה, תשנ"ז, עמ' 673.

30 ראו צרפתי, תשנ"א, עמ' 53.

23 צרפתי, תשס"א, עמ' 136.

24 שם, שם.

25 אבן-שושן, 2003, עמ' 690–692.

לכל אשר ימצא שם בדק" (מלכים ב יב, ו). רוב פרשני המקרא מפרשים את המילה במשמעות של סדק וקלקול, אך ר' יונה אבן ג'נאח³¹ כתב על השורש בדק"ק: "ענייני החיפוש והבניין". משמעות זו נזכרת גם במילונו של בן-יהודה ובמילון ר' מיליס. ראה מעניינת למשמעות השנייה של המילה 'בדק' אנו מוצאים אצל הברמן.³² הברמן מראה שמשמעות זו של בניין ותיקון משתלבת היטב בפיטוס הסליחות "אין מי יקרא בצדק" לר' שלמה הבבלי, שבו נאמר: "בשום פנים אין בדק". כל המפרשים פירשו זאת בהוראת בדיקה וחיפוש, אך לדעת הברמן נראה שיש לפרש: 'בשום מקום אין תיקון'.

החוקרים העלו שתי השערות למקורו של גלגול לשון זה למילה בַּדָּק:³³ מטונימיה (מעתק מטונימי) ואלפיסיס (חיסור).

מעתק מטונימי: הסדק טעון תיקון, ולפיכך המילה 'בדק' עברה ממושג הקלקול למושג הקרוב אליו במחשבה — התיקון.

אלפיסיס: משמעות הביטוי השכיח "חזק את הבדק" עברה אל הרכיב האחרון שבו, וכך הפך הבדק לתיקון.

סגי נהור

אפשרות נוספת להתפצלות חלה בדרך המכונה "לשון סגי נהור".³⁴ היא הדרך שמכנים דבר מה במילה בעלת משמעות הפוכה כדי לשמור על לשון נקייה. לדוגמה:

- משמעות המילה 'אור' בלשון המקרא היא 'ההפך מחושך', כגון "העם ההולכים בחשך ראו אור גדול" (ישעיה ט, א), "זרח בחשך אור לישירים" (תהילים קיב, ד). בניגוד לפירוש המקובל אנו מוצאים פרשנים המפרשים את המילה 'אור' במשמעות הפוכה למשמעות הראשונה — חושך. לדוגמה: רש"י מפרש את הפסוק "ולילה אור בעדני" (תהילים קלט, יא): "והלילה יהיה מאפיל לנגדי". מלשון חז"ל ואילך רבות הדוגמות לפירוש המילה 'אור' במשמעות של ערב ולילה. לדוגמה: "אור לארבעה עשר בודקין את החמץ", והרי זמן בדיקת חמץ הוא בלילה ולא ביום. וכן בגמרא "אורתא" (בבלי פסחים ב ע"ב) הוא חושך בארמית. ואכן, בן-יהודה³⁵ במילונו מביא 'אור' גם במשמעות של 'ערב', תחילת הלילה. הוא מציין כי בארמית ובסורית 'גה' ו'אור' משמשים גם במשמעות של בין הערביים ומוסיף: "והוא אולי בלשון סגי נהור, וזהו מטבע בפרט עמי המזרח לכנות דבר בהיפוכו..."³⁶
- הפועל 'בירך' משמש לעיתים במשמעות של 'קילל'. אנו מוצאים דוגמות לכך במקרא,

31 אבן ג'נאח, ספר השרשים, עמ' 58.

32 הברמן, תשכ"ו, עמ' 242-245.

33 צרפתי, תשנ"א, עמ' 53.

34 צרפתי, תשמ"ה, עמ' 89.

35 בן-יהודה, ערך 'אור'.

36 שם.

כגון "ברך אלוקים ומת" (איוב ב, ט). בן-יהודה³⁷ מביא דוגמות נוספות ל'בירך' במשמעות 'קילל' ביחס לאלוקים או למלך, כגון 'בן נח שברך את השם בכינויים' (בבלי סנהדרין נו ע"א). המרה זו קיימת כשפה כדי לשמור על לשון נקייה ועל כבוד שמים.

תהליכי התלכדות

כעת נעסוק במשמעויות הפוכות היוצאות לכאורה משורש אחד, אך למעשה נובעות מהתלכדות שני שורשים. כדי להבין את התהליך נראה את המעצקים אשר גרמו לשורשים להתלכד.

א. מעתקי הגאים

קטגוריה זו עוסקת בשורש אחד שנתלכד משני שורשים היסטוריים שונים. דוגמה לכך היא השורש יר"ש. לפועל 'הוריש' שתי משמעויות: משמעות אחת היא הנחיל, נתן ירושה לבאים אחריו, כמו בפסוק: "ואכלתם את טוב הארץ והורשתם לבניכם עד עולם" (עזרא ט, יב). אך לאותו פועל עצמו ישנה משמעות הפוכה: דלדל, עשה לעני. לדוגמה: "ה' מוריש ומעשיר" (שמואל א ב, ז).

נשים לב שמקורו של השורש שונה בשני המקרים: אבן-שושן מציין ליד השורש הראשון 'ארמית: ירית, ערבית: ורת', אך ליד השורש השני הוא כותב: 'קרוב אל ריש'. משמע שאין זהות במקורות שני השורשים, אלא חלה כאן תופעה של התלכדות שורשים השונים במשמעותם.

שורש נוסף השייך לקטגוריה זו הוא השורש מר"ץ, שמשמעותו האחת היא 'חזק' ומשמעותו השנייה היא 'הקלה'.

ב. מעצקים פונטיים מאוחרים

ישנם שורשים שבמקורם היו שונים זה מזה בהגייתם, אך בעקבות מעצקים פונטיים מאוחרים התלכדו והיו לאחד. זהות ההגייה הביאה לעתים לזהות אף בכתיבה. לדוגמה: משמעות הבסיסית של השורש סכ"ל היא טיפשות. בשונה משורש זה השורש שכ"ל — משמעותו חכמה. אולם כאשר התלכדו ש ו — ס לפונמה אחת, התלכדו גם שני השורשים. תחילה התלכדו בהגייה ולא בכתיבה, אך בהמשך התהליך נוצרו פעלים מהשורש סכ"ל במשמעות של חכמה. בן-יהודה מפנה בערכים שְׁכַל וּשְׁכַלּוּת לשורש סכ"ל. בדומה לכך אצל אבן-שושן בנטיית השורש סכ"ל בבניין התפעל: הסתכל (1) — עשה עצמו לסכל, השתטה. לדוגמה: "ויטה לבו אל דברים אחרים לרנן ולזמר ולרקד ואף להסתכל" (יוסיפון, לז). אך הסתכל (2) — התבונן, הביט בעיון.

37 בן-יהודה, ערך 'ברך'.

7.	עד אחד	אפילו אחד לא	כולם, עד האחרון	✓	✓	×	×
8.	אחוז	מחובר	מופרש	✓	✓	×	×
9.	אתו	עמו	נגדו	✓	×	✓	✓
10.	אסף	כינס, זימן יחד	העביר, הסיר	✓	✓	×	×
11.	אסר	קשר	פתח, בצירוף "אסר מלחמה"	✓	✓	✓	✓
12.	אָצַל	העניק, העביר לאחר	מנע, חסך	✓	✓	×	×
13.	אריכות ימים	חיים ארוכים	מיתה, מוות (בהשאלה)	✓	✓	×	×
14.	האריך	התאפק מלכעוס, בביטוי "האריך אפו"	החמיר בו, הקפיד עליו, בביטוי "האריך על פלוני"	✓	✓	×	×

לסיכום, במילונו של אבן-שושן, בערכים הפותחים באות אל"ף, נמצאו שלוש עשרה מילים שלהן שתי משמעויות מנוגדות, ואילו בערכי האות אל"ף במילון 'רב מילים' נמצאו רק שמונה מילים כאלו.

המסקנות

במילון 'אבן-שושן' מופיעות ארבע מילים הופכיות יותר מבמילונו של שוּיָקָה — רוב המילים החסרות הוא מלשון המקרא. תוצאות אלו מאמתות את השערתי שבמילון של שוּיָקָה יימצאו פחות מילים הופכיות מבמילונו של אבן-שושן. עם זאת חשוב להסתייג ולומר שבשני המילונים נבדקו הערכים רק באות אל"ף. כמו כן אין בשני המילונים לשקף רובדי לשון שונים לגמרי, אלא רק גוונים שונים במקצת, מכיוון שגם בעברית

החדשה עדיין יש קשר לאוצר המילים בלשון המקרא ולשאר רובדי הלשון. הערכתי היא שאם תנתק לשון ימינו מלשון המקרא, אזי יבלוט במידה ניכרת השוני במספר המילים המנוגדות בשפה ביחס לרובדי הלשון הקדומים.

סיכום

במאמר זה עסקתי במילים ובשורשים בעברית שיש להם משמעויות מנוגדות. הצגתי את הגישות השונות לתופעה אצל מדקדקי ימי הביניים ואצל חוקרים בני זמננו, והראיתי שהן יכולות להוליד פירושים שונים לפסוקים מן המקרא. התחקיתי אחר הגורמים לתופעה וחילקתי אותם לשתי קבוצות עיקריות: א. מילים שבמקורן היו בעלות משמעות יחידה, ובמשך הזמן משמעות זו התפצלה לשתי משמעויות הפוכות זו מזו. ב. מילים שהמשמעויות המנוגדות שבהן נוצרו בעקבות התלכדות מילים שלא היו זהות במקורן. לאחר מכן הצגתי מחקר יישומי קטן שערכתי בנושא. ממחקר זה הסקתי שמספר השורשים בעלי ניגודי המשמעות גדול יותר במילון דיאכרוני המשקף גם את רובדי הלשון הקדומים מבמילון סינכרוני המשקף את לשון ימינו. אמנם במאמרי זה ניסיתי לדון בנושא על היבטיו השונים, אך בטוחה אני שאפשר להעמיק בו עוד רבות.

רשימת ביבליוגרפיה וקיצורים

אבן ג'נאח, ספר הרקמה = 'אבן ג'נאח, ספר הרקמה א-ב, תרגום: 'אבן תבון, מהדורת וילנסקיף ירושלים תשכ"ד.
 אבן ג'נאח, ספר השרשים = 'אבן ג'נאח, ספר השרשים, תרגום: 'אבן תבון, מהדורת באכער, ברלין תרנ"ו.
 אבן עזרא, ספר צחות = ר' אברהם בן מאיר (אבן עזרא), ספר צחות, מהדורת ג"ה ליפמן, פיורדא תקצ"ב.
 אבן-שושן, 2003 = א' אבן-שושן, מלון אבן-שושן, תל-אביב 2003.
 בורוכובסקי וטרומר, תשנ"ד = א' בורוכובסקי ופ' טרומר, "הפוך בה והפוך בה — עיון סמנטי-פרגמטי ביחס המשמעות בין מילים המכונה הפך", לשוננו גז (תשנ"ד), עמ' 215-249.
 בן חיים, תשנ"ב = ז' בן חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב.
 בן-יהודה 1948-1959 = א' בן-יהודה, מלון העברית הישנה והחדשה, תל-אביב 1948-1959.
 ברגשטרסר, תשל"ב = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגום: מ' בן אשר, ירושלים תשל"ב.

הברמן, תשכ"ו = א' הברמן, "השם בדיק לפי הוראה שנשכחה", לשוננו לעם יז (תשכ"ו), עמ' 242-245.

ליברמן, תשנ"א = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, עורך: ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א.

מהר"ל, גבורות ה' = ר"י ליוואי (המהר"ל), גבורות ה', ירושלים תשל"א.

מחברת מנחם = מ' בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת פליפאוסקי, לונדון תרי"ד.

מלמד, תשכ"ט = ע"צ מלמד, מילון ארמי עברי לתלמוד הבבלי למתחילים, ירושלים תשכ"ט.

צרפתי, תשמ"ה = גב"ע צרפתי, מה אומרות המילים, ירושלים תשמ"ה.

צרפתי, תשמ"ט-תש"ן = גב"ע צרפתי, "העברית ולשונות אירופה החדשות", לשוננו לעם מ-מא (תשמ"ט-תש"ן), עמ' 319-325.

צרפתי, תשנ"ז = גב"ע צרפתי, כלשון עמי: עיונים בלשון העברית, אסופות ומבואות בלשון א, ירושלים תשנ"ז.

צרפתי, תשס"א = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, אסופות ומבואות בלשון ה, ירושלים תשס"א.

רבין, תשל"א = ח' רבין, משמעויותיהן של הצורות הדקדוקיות בלשון המקרא ובלשון ימינו, ירושלים תשל"א.

רבנו תם, הכרעות למחברת = ר"י בן מאיר (רבנו תם), תשובות דונש עם הכרעות ר"ת למחברת מנחם, ירושלים לונדון תשכ"ז.

רד"ק, ספר השרשים = ר"ד קמחי, ספר השרשים לר' דוד בן ר' יוסף הקמחי, ניו-יורק תש"ח.

שויקה, תשנ"ז = י' שויקה, רב מילים — המילון השלם, תל-אביב תשנ"ז.